

شیوه‌شناسی محقق شوشتری در شناسایی و حل تصحیفات راه‌یافته در نام راویان (با تأکید بر کتاب قاموس الرجال)

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۰/۱۱ - تاریخ تأیید: ۹۷/۲/۳

محمد صادق بخشی جویباری^۱

چکیده

در گزارش سند روایات و همچنین منابع رجالی، تصحیفات در نام، کنیه و یا لقبِ راویان مشاهده می‌شود؛ قدم اول برای برطرف کردن این آسیب، شناسایی مصادیق تصحیف است؛ یکی از رجالیان متأخر که در این مسیر تلاش فراوانی نموده، علامه شوشتری است که در کتاب رجالی خود «قاموس الرجال»، ضمن تصحیح و رفع نارسایی‌های کتاب «تنقیح المقال» مرحوم مامقانی (م ۱۳۵۱ق) به شناسایی آسیب‌های سندی ناشی از تصحیف پرداخته است؛ ایشان با دقت و اهتمام ویژه و با بهره‌گیری از پنج روش «ناشناخته‌بودن نام راوی»، «طبقه‌شناسی»، «همخوانی اسم و کنیه راوی»، «مراجعه به نسخه‌های اصیل» و «ناسازگاری ادبی» به شناسایی تصحیفات راه‌یافته در نام راویان و اصحاب ائمه علیهم‌السلام پرداخته است؛ محقق شوشتری افزون بر کشف تصحیفات، اشتباه نسخه‌نگاران، خطای مؤلف، آمیختگی حاشیه با متن و تشابه رسم‌الخطی حروف را به‌عنوان چهار علت عمده برای ایجاد تصحیف برشمرده است؛ همچنین توجه به رابطه‌های اِکثارِ روایت راوی و مروی‌عنه را به‌عنوان یکی از راه‌های برطرف نمودن این آسیب مورد توجه قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: علامه شوشتری، قاموس الرجال، تصحیف و تحریف، راوی حدیث.

تصحیف در لغت به معنای خطا در خواندن و نوشتن است^۱ و اسم مفعول آن یعنی «مصحّف» به معنای اشتباه نوشتاری است؛^۲ در اصطلاح حدیث پژوهان به حدیثی که بخشی از سند^۳ یا متن^۴ آن، به چیزی شبیه یا نزدیک به آن، تغییر کرده «مصحّف» گفته می‌شود.^۵ تصحیف از آسیب‌هایی است که در نقل روایت به وجود می‌آید؛ گاه در کتابت یا نقل شفاهی حدیث، تغییراتی صورت می‌گیرد که سبب دگرگونی در سند و متن حدیث شده، به بدفهمی یا ابهام در مراد معصوم می‌انجامد؛ چنین تغییراتی، می‌تواند در اعتبارسنجی، فهم و عمل به مضمون حدیث تأثیرگذار باشد؛ هرگونه تغییری در سند، متن، ضبط نام روایان و گزارش‌های تاریخی، مصداق تصحیف است که نوعی آفت برای حدیث محسوب می‌شود؛ این مشکل که به دلایلی مانند غفلت یا بی‌اطلاعی نسخه‌نویسان در متون روایی پدیدآمده، کار را بر حدیث پژوهان سخت نموده است؛ از این رو، تبیین و شناسایی راهکار برای حل این مشکل از دغدغه‌های پژوهشگران معاصر بوده است؛ علامه محمدتقی شوشتری (۱۳۲۰-۱۴۱۶ق) یکی از نوآوران معاصر حدیث پژوه است که دیدگاه‌های ویژه‌ای در دانش‌های حدیثی به‌ویژه دانش رجال دارد؛ وی در کتاب «قاموس الرجال» ضمن تصحیح و رفع نارسایی‌های کتاب «تنقیح المقال» مرحوم مامقانی (۱۳۵۱ق) به شناسایی آسیب‌های سندی ناشی از تصحیف

۱. ر.ک: المفردات، ص ۴۷۶.

۲. ر.ک: لسان العرب، ج ۴، ص ۱۱۷؛ العین، ج ۳، ص ۲۰؛ قاموس المحيط، ص ۱۰۶۸.

۳. مقصود از تصحیف در سند، تغییری است که بر سند روایات عارض می‌شود، چه به نحو تحریف و جابه‌جایی کلمات سند و نام روایان به برخی اسامی دیگر و یا زیادی و نقصان چیزی از سند و چه به صورت تغییر و تبدیل برخی حروف و نقطه در نام راوی باشد؛ همچنین باید توجه داشت که بیشترین نوع تصحیف، تصحیفی است که در اسامی روایان صورت گرفته است؛ (أخبار المصحفین، ص ۳۳).

۴. مراد از تصحیف در متن تغییراتی است که سبب تغییر در معنا و مفهوم روایت می‌شود؛ مانند لفظ «شیئا» به جای «ستا» در حدیث نبوی «مَنْ صَامَ رَمَضَانَ وَ أَتْبَعَهُ سِتًّا مِنْ سَوَالٍ» که در منابع اهل سنت تصحیف شده است؛ (ر.ک: صحیح المسلم، ج ۱، ص ۸۲۲، ح ۱۱۶۴، باب ۳۹؛ سنن أبی داود، ج ۲، ص ۳۲۴، ح ۲۴۳۳؛ سنن أبی ماجه، ج ۱، ص ۵۴۷، ح ۱۷۱۶، باب ۳۳) و یا تصحیف «الحجامه» به جای «الجمعه» در گزارش کلینی «... عَنْ زُرَّارَةَ قَالَتْ: إِذَا اغْتَسَلْتَ بَعْدَ طُلُوعِ الْفَجْرِ أَجْرًا كَغُسْلِكَ ذَلِكَ لِلْجَنَابَةِ وَ الْحِجَامَةِ»؛ (الكافی، ج ۴، ص ۵۲۹، ح ۷).

۵. ر.ک: الرعاية، ص ۱۱۰؛ مقباس الهدایة، ج ۱، ص ۲۳۷.

پرداخته است؛ این نوشتار تلاش می‌کند با بررسی نمونه‌ای، افزون بر شناخت شیوه‌های تصحیف در نام راویان، به چرایی و ارائه راهکارهای برون‌رفت آن از منظر علامه شوشتری اشاره نماید؛ «قاموس الرجال»^۱ نام کتاب علامه محمدتقی شوشتری^۲ است که برای شناسایی و برون‌رفت تصحیفات راه‌یافته در کتاب تنقیح المقال به نگارش درآمده و در حقیقت شرح انتقادی بر کتاب «تنقیح المقال» است؛ این پژوهش می‌کوشد روش علامه شوشتری در آسیب‌شناسی سند، نام، لقب و کنیه راویان را مورد کنکاش قرار دهد؛ همچنین روش ایشان در شناسایی علت پیدایش این تصحیفات را بیان کرده و راهکارهای حل این مشکلات از دیدگاه ایشان را روشن کند؛ این نگارش با استفاده از نمونه‌هایی روشن به سبک‌شناسی علامه شوشتری در قاموس الرجال می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

جستجو در نگاشته‌های رجالیان نشان می‌دهد کتاب‌ها و پژوهش‌های مستقل و ضمنی فراوانی در موضوع تصحیف و تحریف در متن و سند احادیث تالیف شده است؛ از نگاشته‌های اندیشوران معاصر می‌توان به کتاب «قاموس الرجال» اشاره کرد که به مباحث دانش رجال و شرح حال راویان احادیث اختصاص دارد؛ نویسنده این کتاب با ریزبینی و تلاش گسترده به صورت انتقادی به شناسایی تحریفات و تصحیفات راه‌یافته در نام راویان و سند روایات، چرایی، دلالت و همچنین راه‌های برون‌رفت آن اشاره کرده است. درباره شیوه نگارشی نویسنده قاموس الرجال، مقالاتی نوشته شده است؛ مانند «شیخ محمدتقی شوشتری و انتقادهای رجالی وی»، «راهکارهای مرحوم شوشتری در استفاده از منابع رجالی» و «منابع غیرمستقیم رجال در قاموس الرجال»؛ ولی تنها مقاله‌ای که به خصوص به بحث شیوه‌های کشف تصحیفات حدیثی نزد

۱. این کتاب در سال‌های اخیر توسط انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در دوازده جلد به چاپ رسیده است.

۲. وی در سال ۱۳۲۰ ق در نجف اشرف در خانواده علم و تقوی دیده به جهان گشود تا هفت سالگی در این شهر زندگی نمود و پس از آن به همراه پدرش - که از عالمان نجف اشرف و شاگرد آخوند خراسانی و صاحب عروه بود- به شهر شوشتر مهاجرت نمود؛ علامه شوشتری در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی به ویژه رجال، حدیث، تفسیر، فقه و... بیش از ۲۴ عنوان کتاب نگاشته است؛ برخی از این آثار گران سنگ عبارت‌اند از: النجعة فی شرح للمعة الدمشقیة، الاخبارالدخیلة، نهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة، قاموس الرجال و... سرانجام در سال ۱۴۱۵ هجری، در ۹۶ سالگی، به دیار ابدی شتافت.

علامه شوشتری پرداخته، مقاله «روش شوشتری در کشف و تصحیح تحریفات و تصحیفات در قاموس الرجال» است؛^۱ این مقاله به بحث درباره تصحیفات متنی و سندی پرداخته و از منابع سه گانه اثر تالیفی محقق شوشتری بهره برده است؛^۲ اما این مقاله از نگارش یک اثر علمی مستقل و دقیق تر درباره تصحیفات سندی بی نیاز نمی کند. به این ترتیب نویسنده می کوشد اندیشه رجالی محقق شوشتری در خصوص شناسایی تصحیفات سندی، نام راویان و چرایی آن را با ذکر نمونه هایی مورد بررسی و تحلیل بیشتر قرار دهد؛ از این رو، پژوهش حاضر، در سه محور کشف تصحیفات، چرایی تصحیفات راه یافته در نام راویان و سند روایات و راهکار برون رفت از آن تنظیم شده است.

یک: روش شناسی کشف تصحیفات

قاموس الرجال تصحیف در تمامی سند، تصحیف در حروف ربط، مانند «عن» به «بن»، تصحیف در نام راویان، مثل «حریز» به «جریر» و یا تصحیف در القاب همچون «میثمی» به «تیمی» را معرفی کرده است. برای شناخت تغییرات راه یافته در اسامی و سند روایات ملاک های مشخص و مشترکی وجود دارد که محقق شوشتری نیز در قاموس الرجال از آن ها بهره برده است؛ واکاوی این کتاب نشان می دهد مؤلف از پنج شیوه در شناسایی تصحیف در نام راویان استفاده کرده که در ادامه همراه با ذکر نمونه هایی به این روش ها اشاره می شود:

۱. ناشناس بودن راوی در منابع رجالی و روایی

یکی از راه های شناخت تصحیف در نام راویان، نبودن نام راوی در منابع رجالی است؛ مقابله و تطبیق سند و متن با روایات مشابه در منابع دیگر می تواند پژوهشگر را از وقوع تصحیف آگاه سازد.

۱. این مقاله در مجله دو فصلنامه علمی - پژوهشی، حدیث پژوهی، سال هشتم، شماره پانزدهم، نیمه دوم سال ۱۳۹۵، توسط محمدکاظم رحمان ستایش، و سمیه رضوی خواه و فتحیه فتاحی زاده، انتشارات دانشگاه کاشان به چاپ رسیده است.

۲. علامه شوشتری در سه کتاب قاموس الرجال، النجعة و الاخبار الدخیلة در ضمن ارائه مطالب به اطلاعات فراوانی درباره تحریف و تصحیفات در سند روایات اشاره کرده است که نویسندگان در مقاله ذکر شده به آن اشاره کرده اند.

محقق شوشتری با تکیه بر جستجوهای گسترده در متون روایی و استفاده از این شیوه، بسیاری از اسامی مصحّف را شناسایی کرده است؛ همچنین از مصادر و منابع رجالی و تاریخی اهل سنت بهره برده و به نکاتی در تطبیق گزارش عامه و خاصه اشاره کرده‌اند؛ در ذیل به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

نمونه نخست: مرحوم شوشتری در شرح حال «شریک بن الحارث القاضی»، در نقد کلام مامقانی^۱ نام «شریک بن الحارث» را مصحّف «شریح بن الحارث» قاضی معروف کوفه دانسته و بر این باور است نام «شریک» در هیچ یک از منابع رجال و حدیث عنوان نشده است؛^۲ البته این نام در کتاب «من لایحضره الفقیه» واقع شده؛ اما در اسم پدر و قبیله‌اش اختلاف شده است.^۳

نمونه دوم: علامه شوشتری ذیل «الحسین بن عطیة الحناط السلمی الکوفی» بر این گمان است که نام صحیح او «الحسن بن عطیة» است؛ چراکه در مصادر رجالی مانند رجال کشی،^۴ نجاشی،^۵ شیخ طوسی^۶ و فهرست شیخ طوسی^۷ «الحسن بن عطیة» آمده است؛^۸ افزون بر آن، جستجو در اسانید روایات نشان می‌دهد، در بیشتر موارد «حسن بن عطیة» به جای حسین ثبت شده است^۹ و ضبط صحیح موارد تصحیف شده، در دیگر نسخه‌ها و مصادر حدیث دیگر آمده است.

۱. ر.ک: تنقیح المقال، ج ۲، ص ۸۴، ش ۵۵۶۴.

۲. نگارنده بر این باور است نام «شریک بن الحارث القاضی» در تنقیح المقال تصحیف شده و راوی اصلی «شریک بن عبد الله بن اَبی شریک النخعی الکوفی القاضی» عامی مذهب است که تا سال ۱۵۵ق در «واسط» به قضاوت اشتغال داشت و سپس حاکم کوفه شد و در نهایت سال ۱۷۷ق فوت کرد؛ بنابراین نظر مرحوم مامقانی که او را متحد با «شریک بن حارث» قاضی دانسته و همچنین محقق شوشتری که او را تصحیف شده «شریح بن الحارث» دانسته، صحیح به نظر نمی‌رسد؛ روایت الفقیه مستند هر دو نظر است که در آن «شریک» بدون نام پدر ذکر شده است؛ مراد از شریک در خبر الفقیه «ابن عبد الله بن اَبی شریک» است؛ زیرا این در زمان امام صادق ع اتفاق افتاده، در حالی که «شریح بن حارث»، قاضی مشهور کوفه در سال ۸۷ق فوت کرده است.

۳. ر.ک: من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۷۵.

۴. ر.ک: اختیار معرفة الرجال، ص ۳۶۷، ش ۶۸۴.

۵. ر.ک: رجال النجاشی، ص ۴۶، ش ۹۳.

۶. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۸۰، ش ۲۱۶۴.

۷. ر.ک: الفهرست الطوسی، ص ۱۳۲، ش ۱۸۸.

۸. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۴۸۶، ش ۲۱۹۹.

۹. ر.ک: الکافی، ج ۲، ص ۹۷، ح ۱۷؛ ص ۳۰۱، ح ۵ و ۹؛ ص ۵۲۲، ح ۳؛ المحاسن، ج ۲، ص ۳۶۷.

الخصال، ص ۴۳۱، ح ۱.

نمونه سوم: محقق شوشتری در شرح حال «الحسین بن ماذویه الصفار» بر این گمان است که نام پدر راوی تصحیف شده «شاذویه» است؛ زیرا در منابعی همچون رجال نجاشی^۱ و ابن غضائری^۲ نام «حسین بن شاذویه الصفار» ثبت شده است؛^۳ همچنین رجالیان متأخر، مانند علامه حلی^۴ و ابن داود^۵، با اعتماد بر کلام گذشتگان «بن ماذویه» را ثبت کرده‌اند؛ تنها در کتاب فهرست شیخ طوسی^۶ این نام به صورت «ابن ماذویه» ثبت شده است.

با توجه به نمونه‌های مطرح شده، یکی از ملاک‌های رایج^۷ نزد محقق شوشتری برای کشف تصحیف در نام راویان، مراجعه به منابع رجالی و روایی بوده است.

نمونه چهارم: محقق شوشتری پس از نقل کلام شیخ در الفهرست^۸ بر این گمان است که «حسین بن مخارق» تصحیف شده و ضبط صحیح آن «حصین بن مخارق» است؛ زیرا در رجال نجاشی و در سند روایات «حصین»^۹ درج شده است؛ البته احتمال خطای کاتب عجم در مواردی که بین صاد و سین تفاوت نگذاشته، وجود دارد؛ افزون بر علامه حلی و ابن داود،^{۱۰} ذهبی در «میزان الاعتدال»^{۱۱} نیز نام راوی را با صاد آورده است؛ بررسی منابع رجالی و حدیثی نشان از درستی ادعای مرحوم شوشتری دارد؛ زیرا شیخ طوسی در میان اصحاب امام صادق علیه السلام، علامه حلی در خلاصه الاقوال و ایضاح الاشتباه و ابن داود به نقل از ابن غضائری و نیز در

۱. ر.ک: رجال النجاشی، ص ۶۵، ش ۱۵۳.
 ۲. ر.ک: رجال ابن الغضائری، ص ۵۳، ش ۳۸.
 ۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۵۱۷، ش ۲۲۳۷.
 ۴. ر.ک: خلاصه الاقوال، ص ۵۲، ش ۲۱.
 ۵. ر.ک: رجال ابن داود، ص ۱۲۴، ش ۴۷۴.
 ۶. ر.ک: ص ۱۴۵، ش ۲۱۷.
 ۷. برای مشاهده نمونه‌های بیشتر ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۷۴، ش ۸۸، ج ۲، ص ۳۳۳، ش ۱۱۲۵، ج ۲، ص ۳۵۴، ش ۱۱۶۱، ج ۳، ص ۵۰۰، ش ۲۲۱۴، ج ۴، ص ۳۲۰، ش ۲۸۰۳، ص ۱۷۰، ش ۹۴۵، ص ۱۴۹، ش ۹۲۹، ص ۲۱، ش ۲۳، ص ۲۲۸، ج ۵، ص ۷۶، ش ۲۵۰۱، ص ۵۲۹، ش ۳۷۰۸، ج ۵، ص ۳۷۴، ش ۳۵۰۶، ج ۵، ص ۴۱۶، ش ۳۵۵۹.
 ۸. ر.ک: الفهرست، ص ۱۱۲، ش ۲۲۸.
 ۹. ر.ک: الکافی، ج ۸، ص ۱۸۴، ج ۲۱۱.
 ۱۰. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۵۳۰، ش ۲۲۵۸.
 ۱۱. ر.ک: میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۷۷، ش ۲۰۹۷ و ج ۶ ص ۱۸۵، ش ۱۰۰۷۵.

برخی اسانید روایات و کتاب الکافی نام راوی به صورت «الحصین» ثبت شده است؛^۱ البته در میان اصحاب امام کاظم علیه السلام نام «حسین بن مخارق» آمده؛ اما علامه در خلاصه الاقوال به نقل از شیخ طوسی نام این راوی را «حسین» با ضاد گزارش کرده است.

۲. طبقه شناسی راوی

یکی از راه‌های کشف تصحیف در سند روایات، شناخت طبقه راویان است؛ شناسایی زمان ولادت و وفات راوی، اساتید، شاگردان و راویان معاصر می‌تواند پژوهشگر را در شناسایی تصحیفات راه‌یافته در نام راویان و یا اجزای سند مانند تصحیف حرف «واو» به «عن» و یا «بن» به «عن» یاری نماید.

در کتاب قاموس الرجال با استفاده از این روش و کشف طبقات راویان، بسیاری از موارد تصحیف، کشف شده که در ادامه به چند نمونه اشاره می‌گردد:

نمونه نخست: علامه شوشتری در شرح حال «احمد بن محمد البرقی»^۲ با توجه به نظر جامع الرواة^۳ که با استناد به ضبط «الکافی» و نیز به قرینه روایت «سهل» از «البرقی» عنوان صحیح راوی را «البرقی»^۴ دانسته، مقدمات این ادعا را مردود می‌داند.

استدلال مرحوم شوشتری این است که هیچ گزارشی نسبت به روایت «سهل» از «البرقی» ثبت نشده است؛ چراکه «احمد برقی» مانند «احمد بن محمد بن عیسی الأشعری» در طبقه «سهل» قرار دارد و مرحوم کلینی از همه ایشان با واسطه «عدّه من اصحابنا» گزارش می‌کند؛^۵ از این رو، در روایت «سهل» از «احمد البرقی» تحریف رخ

۱. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۹۱، ش ۲۳۶۳، خلاصه الاقوال، ص ۳۴۲، ش ۱۳۵۵، تحقیق قیومی در آن «الحصین» با ضاد ثبت شده است، ایضاح الاشتباه، ص ۱۶۵، ش ۲۳۶، رجال ابن داود، ص ۲۴۷، ش ۱۵۲.

۲. ر.ک: تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۳۲، ح ۹۲۳.

۳. ر.ک: جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۲ و ۶۲؛ «الظاهران الصواب احمد بن محمد البرقی کما فی الکافی... بقرینه روایة سهل عن احمد بن محمد البرقی و روایتہ عن ابی علی بن راشد و اتحاد الخبر».

۴. ر.ک: الکافی، ج ۵، ص ۱۰۹، ح ۱۴.

۵. ر.ک: الکافی، ج ۲، ص ۵۲۶، ح ۱۴؛ ص ۵۳۹، ح ۱۶؛ ص ۶۶۰، ح ۱؛ ج ۳، ص ۴۹۷، ح ۲؛ ج ۴، ص ۱۱، ح ۲؛ ص ۲۷، ح ۱؛ ص ۵۵، ح ۵ و

داده و صحیح آن «سهل و احمد بن محمد البرقی» است.^۱ با توجه به بررسی روایات «سهل بن زیاد» و احمد برقی روشن است که این دو در یک طبقه قرار دارند و آیت الله بروجردی در تقسیمات خود، آن‌ها را در طبقه هفتم قرار داده است؛^۲ همچنین گزارش نکردن این دو راوی از یکدیگر، اشتراک در طبقه را تقویت می‌کند.

نمونه دوم: در روایتی از الکافی، «حجاج بن یوسف ثقفی» از شخصی با عنوان «شهر بن حوشب» درباره جزئیات حضور پیامبر ﷺ در جنگ‌های صدر اسلام سؤال‌هایی می‌پرسد و او درباره تعداد سپاهیان و... توضیحاتی می‌دهد؛ در ادامه حجاج از منبع این اطلاعات می‌پرسد که راوی کلام خود را به جعفر بن محمد ع مستند می‌کند.

مرحوم شوشتری معتقد است که در این روایت تصحیف رخ داده است؛ زیرا شهر بن حوشب و یوسف ثقفی دوران امام صادق ع را درک نکرده‌اند؛ زیرا حجاج در سال ۹۵ ق از دنیا رفته و حتی زمان امام باقر ع را هم درک نکرده است؛^۳ پس این راوی نیز نمی‌تواند در طبقه اصحاب امام صادق ع قرار گیرد. این امر، ما را در شناخت تصحیفاتی که به دلیل استفاده از نام‌ها و لقب‌های مشترک معصومان ع یا دیگر راویان رخ می‌دهد، یاری رساند.

نمونه سوم: محقق شوشتری در کتاب قاموس الرجال، کلام مرحوم مامقانی ذیل نام «جبیر بن مطعم بن عدی» را به چالش کشیده است؛ مرحوم شوشتری معتقد است: گزارش شیخ طوسی که سال وفات «جبیر بن مطعم» را سال ۵۸ ق دانسته،^۴ با نقل کثی که وی را از حواریان امام سجاد ع به شمار آورده،^۵

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۵۷۹، ش ۵۱۵.

۲. ر.ک: الموسوعة الرجالية، ج ۴، ص ۵۵، ص ۱۷۷؛ همچنین برقی متوفای ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق است (ر.ک: رجال النجاشی، ص ۷۷، ش ۱۸۲)؛ آیت الله بروجردی وفات برقی در سال ۲۸۰ ق را اصح دانسته است (ر.ک: تجرید اسانید الکافی، ص ۴۲۵، الموسوعة الرجالية، ج ۱، ص ۴۳۳) و او را از اصحاب امام جواد و هادی ع شمرده است (ر.ک: رجال الطوسی، ص ۳۷۳، و ص ۳۸۳)؛ اما سهل آدمی زنده بودن اش در سال ۲۵۵ ق گزارش شده است (ر.ک: رجال النجاشی، ص ۷۷، ش ۱۸۲ و ص ۱۸۵، ش ۴۹۰ و التوحید، ص ۱۰۱، ج ۱۴) و از اصحاب امام جواد و هادی و عسکری ع به شمار می‌آید: (رجال الطوسی، ص ۴۰۱ و ۴۱۶ و ۴۳۱).

۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۵، ص ۴۴۳، ش ۳۵۹۴.

۴. رجال الطوسی، ص ۳۳، ش ۱۵۳.

۵. ر.ک: اختیار معرفة الرجال، ص ۷۱، ج ۲۰.

مغایرت دارد؛ زیرا امامت امام سجاد علیه السلام در سال ۶۱ ق آغاز شده که با تاریخی که شیخ طوسی ذکر کرده هم‌خوانی ندارد؛ از این رو، در نام این راوی تصحیف شده و در واقع منظور «حکیم بن جبیر بن مطعم» است.^۱

با بررسی این نمونه‌ها روشن شد که یکی از روش‌های پرکاربرد^۲ در قاموس الرجال برای شناسایی تصحیف سندی، شناخت طبقه راویان است.

۳. مطابقت اسم و کنیه

جستجو در منابع رجالی نشان می‌دهد، اسامی برخی راویان در دو باب متفاوت تکرار شده‌اند؛^۳ برخی رجالیان در تعیین وحدت یا تعدد گزارش‌ها؛ دچار اشتباه شده و در نتیجه یا از ذکر نام راوی خودداری کرده و یا این‌که در دو باب مختلف مطرح نموده‌اند؛ محققان رجال، به‌ویژه معاصران، با یادآوری وقوع تصحیف در این موارد، برای شناسایی و برون‌رفت از این مشکل راه‌کارهایی پیشنهاد کرده‌اند؛ مرحوم شوشتری در مقدمه «قاموس الرجال» یکی از راه‌های شناسایی تصحیف در نام راویان را مطابقت اسم و کنیه راوی می‌داند؛^۴ در گذشته به‌طور معمول بین نام افراد و کنیه ایشان تطابق وجود داشت؛ برای نمونه، بیشتر کسانی که نامشان «حسن» بود با عنوان «ابومحمد» کنیه‌گذاری می‌شدند یا کسانی که نامشان «حسین» بود کنیه «ابوعبدالله» داشتند؛^۵ در ادامه به برخی نمونه‌های کشف تصحیف با استفاده از این روش اشاره خواهد شد.

نمونه نخست: محقق شوشتری در شرح حال «الحسن بن علی بن سفیان بن خالد البزوفری»^۶ معتقد است نام او «الحسین» است؛ ثبت کنیه «ابوعبدالله» در رجال شیخ طوسی^۷، نشانه صحت ادعای مرحوم شوشتری است؛ چراکه کنیه متناسب با

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۲، ص ۵۷۰، ش ۱۳۷۴.

۲. برای مشاهده نمونه‌های بیشتر ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۳۳، ش ۱۹۹۲، ج ۵، ص

۴۴۳، ش ۳۵۹، ج ۶، ص ۱۴، ش ۳۸۹۵، ج ۶، ص ۹۹، ش ۴۰۰۳.

۳؛ مانند «الحسن بن صدقة» و «الحسین بن صدقة»؛ ر.ک: خلاصة الاقوال، ص ۴۵، ش ۵۱، ص

۴۹، ش ۲.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۵-۱۶.

۵. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۶۵ و ج ۳، ص ۳۱۴، ش ۱۹۷۲.

۶. ر.ک: خلاصة الاقوال، ص ۴۰.

۷. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۴۲۳، ش ۶۰۹۲.

«الحسن» در میان پیشینیان «أبو محمد» است؛^۱ در کنار توجه به کنیه راوی، ثبت نشدن نام «الحسن بن علی بن سفیان» در منابع روایی و رجالی، احتمال تصحیف در نام او را تقویت می‌کند.

نمونه دوم: علامه شوشتری، درباره «الحسن بن عیسی ابوعلی» معروف به «ابن اَبی عقیل» می‌گوید: شیخ طوسی کنیه او را «ابوعلی»^۲ و نجاشی «أبو محمد»^۳ ثبت کرده‌اند؛ احتمال صحت کنیه «أبو محمد» بیشتر است؛ زیرا کنیه‌گذاری «ابو محمد» بر افرادی که نامشان «حسن» بوده در میان قدما رایج است؛^۴ محقق شوشتری نیز در قاموس الرجال یادآور می‌شود که بیشتر افرادی که نامشان حسن بوده، کنیه ابو محمد داشته‌اند؛^۵ البته احتمال تعدد کنیه به اعتبار فرزندان ناممکن نیست چه اینکه برخی راویان به جهت تعدد فرزندان دارای چند کنیه متفاوت بوده‌اند.

نمونه سوم: مرحوم شوشتری کنیه «حفص بن سلیمان» را «ابوعمر» می‌داند و معتقدند کنیه «ابوعمر» که در رجال شیخ آمده، مصحّف «ابوعمر» است؛ خطیب بغدادی نیز کنیه «حفص» را «ابوعمر» معرفی کرده است؛^۶ بیشتر کسانی که نامشان «حفص» است، کنیه «ابوعمر» دارد؛ این نکته قابل توجه است که در منابع رجال، تاریخ^۷ و برخی اسانید روایات^۸، این راوی با کنیه «ابوعمر» ذکر شده است.

بنابراین متناسب‌نبودن نام و کنیه راوی یکی از راه‌هایی است که محقق شوشتری با استفاده از آن، به کشف تصحیفات در سند روایات پرداخته است.

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۱۳، ش ۱۹۷۱ و ج ۱۱ ص ۱۹۷-۱۹۸.

۲. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۴۲۵، ش ۶۱۱۸.

۳. ر.ک: رجال النجاشی، ص ۴۸، ش ۱۰۰.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۴۰، ش ۲۰۰۰.

۵. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱۱، ص ۱۹۷.

۶. ر.ک: تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۸۶.

۷. ر.ک: تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۸۲، ش ۴۳۱۲، التاریخ الكبير، ج ۲، ص ۳۶۳، ش ۲۷۶۷، التاریخ الصغير، ج ۲، ص ۲۳۳، الضعفاء الصغير، ص ۳۵، ش ۷۳، الضعفاء العقیلى، ج ۱، ص ۲۷۰، ش ۳۳۵، الكامل (عبدالله بن عدی)، ج ۲، ص ۳۸۰، ش ۱۳۶، میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۵۵۸، ش ۲۱۲۱، تهذیب الكمال، ج ۷، ص ۱۱، ش ۱۳۹۰، الاعلام، ج ۲، ص ۲۶۴، معجم الادباء، ج ۱۰، ص ۲۱۵، ش ۲۳۰ و...

۸. ر.ک: مسند احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۱۴۹، السنن الكبرى، ج ۵، ص ۲۴۶.

۴. اعتماد به نسخه‌های معتبر

یکی از راه‌های شناخت تصحیف، مقابله متن‌های موجود با نسخه اصلی مؤلف است؛ شناخت قواعد مربوط به نسخه‌های خطی و اعتبارسنجی آن‌ها می‌تواند یاری‌کننده پژوهشگران این حوزه در شناخت تصحیفات سندی و متنی باشد؛ محقق شوشتری نیز از این شیوه مقابله با نسخه‌های معتبر منابع رجال، برای کشف تصحیفات سندی بهره‌برده است؛ برخی از این نسخه‌ها در اختیار ابن طاووس، علامه حلی و ابن داود بوده و صاحب قاموس نظرات خود را با این نسخه‌ها تطبیق می‌دهد؛ وی در موارد اختلاف بین ابن داود و علامه حلی در گزارش سخن شیخ طوسی، نقل ابن داود را ترجیح می‌دهد؛ زیرا معتقدند: نسخه فهرست و رجال شیخ طوسی به خط خود مؤلف در اختیار ابن داود بوده است؛^۱ همچنین در صورت تفاوت در نقل کلام نجاشی، به دلیل مخدوش بودن نسخه ابن داود؛ گزارش علامه را مقدم می‌داند.^۲ در ادامه به نمونه‌های بهره‌گیری از این شیوه در کشف تصحیف روایات اشاره می‌شود:

نمونه نخست: مرحوم شوشتری در شرح حال «حسین بن صدقه» به تصحیف در نام راوی اشاره کرده و صحیح آن را «حسن» می‌داند؛ علامه حلی هریک از حسن و حسین را در دو باب جداگانه از خلاصه الاقوال آورده و «حسن بن صدقه» را با توجه به نظر ابن عقده و «حسین بن صدقه» را مبنی بر رأی شیخ طوسی توثیق کرده است؛^۳ ظاهراً این دو نفر متحد هستند و صحیح آن حسن است؛ در گزارش نسخه علامه حلی از رجال شیخ طوسی تصحیف رخ داده است؛ زیرا ابن داود که نسخه رجال شیخ را در اختیار داشته، فقط نام «حسن بن صدقه» را آورده است؛^۴ بدین ترتیب «حسین بن صدقه» وجود خارجی نداشته، تنها در رجال علامه ذکر شده است؛^۵ جستجو در اسانید

۱. قاموس الرجال، ج ۱، ص ۵۶، «...أما لو اختلفا في النقل، أتیهما يكون المقدم؟ يمكن القول بتقدم ابن داود في النقل عن كتابي الشيخ حيث كانا عنده بخطه ولم يعلم كونهما عند العلامة كذلك، إلا أن يدل دليل من الخارج على اشتباهه. فعنون العلامة عبد الله بن عمر؛ و قال ابن داود رأه بخط الشيخ عبد الله بن عمرو. لكن الظاهر أنه رأى في كلام الشيخ واو العطف، فتوهم و...».

۲. قاموس الرجال، ج ۱، ص ۵۷ «...و بتقدم العلامة في النقل عن النجاشي، فإن الظاهر أن نسخة ابن داود منه كانت مشتبهة في بعض المواضع و...».

۳. ر.ک: خلاصه الاقوال، ص ۱۰۹، ش ۲۷۳ و ص ۱۱۴، ش ۲۷۶.

۴. ر.ک: رجال ابن داود، ص ۷۴، ش ۴۲۵.

۵. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۴۶۷-۴۶۸، ش ۲۱۷۴.

روایات ادعای وقوع این تصحیف را تصدیق می‌کند؛ زیرا نام «حسین بن صدقه» در هیچ‌یک از منابع روایی گزارش نشده؛ اما در مقابل، نام «حسن بن صدقه» در موارد متعددی یافت می‌شود.^۱ شایسته توجه است که مقابله نسخه‌های مختلف افزون بر کشف تصحیف در نام راوی به توحید اختلافات نیز کمک می‌کند.

نمونه دوم: شیخ شوشتری در نقد ادعای مامقانی که «حسین بن محمد بن الفضل» و «حسن بن محمد بن فضل» را متعدد دانسته، معتقد است که نجاشی نیز به اشتباه این دو نفر را جداگانه عنوان نموده و در شرح حال آن‌ها مطالب متفاوتی ذکر کرده است؛ زیرا فاصله افتادن بین نام حسن و حسین سبب شده نجاشی بین نام مصغّر و مکبّر آن خلط نماید؛ علامه حلی که نسخه صحیح رجال نجاشی را در اختیار داشته مطالب هر دو عنوان را ذیل نام «حسن بن محمد بن فضل» آورده است؛ همچنین احتمال خطا در رجال نجاشی وجود دارد و دو بار توثیق «حسین بن محمد بن فضل» نشان دهنده اضطراب و اشتباه مؤلف است؛ کنیه ابومحمد برای این راوی، احتمال نام حسن را تقویت می‌کند.^۲ مرحوم شوشتری از این شیوه نیز در موارد بسیاری^۳ برای کشف عناوین مصحّف بهره‌برده است.

۵. ناسازگاری به لحاظ قواعد ادبی

روش دیگر محقق شوشتری برای شناسایی تصحیفات سندی، توجه به ناسازگاری و ناهمخوانی ضبط نام راوی از نظر ساختار ادبی و نحوی است؛ برای روشن شدن این موضوع به چند نمونه اشاره می‌شود.

نمونه نخست: تصحیف در نام «الحکم بن حزام ابو خالد عمّ الزبیر بن العوّام»؛ توجه به الف و لام «الحکم» می‌رساند و صحیح آن «حکیم» است؛ زیرا حکیم به لحاظ ادبی الف و لام تعریف نمی‌پذیرد؛ همچنین «عمّ الزبیر بن العوّام» تصحیف شده «ابن عمّ الزبیر» است که او در واقع «حکیم بن حزام بن خویلد»

۱. ر.ک: الکافی، ج ۳، ص ۳۵۹، ح ۳، ج ۴، ص ۶۵، ح ۱۴، ص ۵۶۱، ح ۶، ج ۵، ص ۴۷۶، ح ۶.

۲. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۵۲۷، ش ۲۲۵۱.

۳. بنگرید به قاموس الرجال، ج ۱، ص ۴۳۹، ش ۹، ج ۲، ص ۳۲۸، ش ۱۱۱۵، ص ۷۶۶، ش ۱۶۲۹، ج ۵، ص ۴۷۰، ش ۳۶۴۱، ص ۴۷۵، ش ۳۶۵۲، ص ۴۷۸، ش ۳۶۵۹، ص ۵۹۲، ش ۳۷۸۲، ج ۶، ص ۷۳، ش ۳۹۷۱...

است؛^۱ کاوش در مصادر رجال شیعه و اهل سنت^۲ نشان دهنده تصحیف نام «الحکم بن حزام» بوده و ضبط صحیح آن «حکیم بن حزام» است.

نمونه دوم: در نام «أخرمة ابو عبد الله بن اخرم» در گزارش مامقانی از کلام شیخ طوسی، تحریف رخ داده؛^۳ زیرا شیخ او را «أخرم ابو عبد الله بن أخرم» عنوان کرده است؛^۴ رجالیان در گزارش از نسخه رجال شیخ طوسی تفاهم ندارند؛ مجمع الرجال و نقد الرجال^۵ «أخرمة ابو عبد الله بن أحزم» ثبت کرده‌اند؛ اما جامع الرواة و منهج المقال با نام «أخرمة ابو عبد الرحمن بن أحزم»^۶ یاد کرده‌اند و در برخی نسخه‌ها «أخزم» گزارش شده است؛ همچنین در برخی منابع عامه با نام «الأخرم» با الف و لام ثبت شده است.^۷

نمونه سوم: محقق شوشتری در نقد کلام مامقانی که نام «الحرب بن الحسن» را با الف و لام ثبت کرده،^۸ می‌گوید: بی‌تردید عنوان صحیح «حرب» بدون الف و لام است؛ زیرا نام حرب عَلم است و الف و لام نمی‌پذیرد؛^۹ از این رو، نجاشی او را نکره و بدون الف و لام ثبت کرده است.^{۱۰}

محقق شوشتری در موارد دیگری^{۱۱} نیز از بررسی قواعد ادبی در شناسایی عنوان‌های تصحیف شده، استفاده کرده است.

دوم: چرایی تصحیف در نام راویان

مرحوم شوشتری مانند محقق اردبیلی در «جامع الرواة» و آیت‌الله خویی در «معجم رجال الحديث» ضمن شناسایی تصحیفات موجود در منابع رجالی و نام راویان، به

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۶۰۳، ش ۲۳۴۷.

۲. ر.ک: الاستیعاب، ج ۱، ص ۱۱۹، ش ۴۹۳، الاصابة، ج ۱، ص ۳۴۸، ش ۱۸۰۰، اسد الغابة، ج ۲، ص ۴۰-۴۲، رجال الطوسی، ص ۳۸، ش ۲۲۰ و....

۳. ر.ک: تنقیح المقال، ج ۸، ص ۳۰۲، ش ۱۷۵۷.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۶۹۳، ش ۶۳۵.

۵. ر.ک: مجمع الرجال، ج ۱، ص ۸۳، نقد الرجال، ج ۱، ص ۹۹، ش ۱۷۴.

۶. ر.ک: جامع الرواة، ج ۱، ص ۳۹، منهج المقال، ج ۱، ص ۴۰۱، ش ۱۹۱.

۷. ر.ک: الاستیعاب، ج ۱، ص ۴۸، ش ۱۱۷.

۸. ر.ک: تنقیح المقال، ج ۱۷، ص ۱۰۷-۱۰۸، ش ۴۳۷۰.

۹. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۲۴، ش ۱۶۵۹.

۱۰. ر.ک: رجال النجاشی، ص ۱۴۸، ش ۳۸۹.

۱۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۴، ص ۱۰۱، ش ۲۵۳۹.

تبیین چرایی آن نیز اشاره کرده است؛ ایشان در کتاب‌های قاموس الرجال و الاخبار الدخيلة، بیشتر به شناسایی و بیان اجمالی آسیب‌های سندی پرداخته و ذیل برخی اسامی و سندها به بیان چرایی تغییرات اشاره کرده است؛ براساس بررسی صورت‌گرفته چهار دلیل عمده برای ایجاد تصحیف در سند روایات مورد توجه مؤلف قاموس الرجال قرار گرفته که در ادامه همراه با ارائه نمونه، به معرفی این دلایل پرداخته می‌شود.

۱. اشتباه نسخه‌پردازان

در دوران گذشته کتابت و نسخه‌برداری از کتاب‌ها، یکی از مشاغل مرسوم بود؛ این کار به طور ناخواسته مشکلاتی را به همراه داشت که بر انتقال محتوای اصیل کتاب‌ها تأثیر می‌گذاشت؛ متخصص نبودن نسخه‌نویس و آشنانبودن برخی از آن‌ها با خطوط، مخدوش بودن متن اصلی بر اثر عواملی مانند رطوبت و بدخطی از مشکلاتی است که به متن تازه نوشته شده، آسیب می‌رساند؛ علامه شوشتری ضمن شناسایی تصحیفات، علت بسیاری از موارد تصحیف، در نام، کنیه یا لقب راویان را غفلت و اشتباه نسخه‌نویس می‌داند؛ در ادامه به تعدادی از این نمونه‌ها اشاره می‌شود:

نمونه نخست: ابن غضائری یکی از راویان را با عنوان «جماعة بن سعد الجعفی الصانع» معرفی می‌کند؛^۱ علامه شوشتری معتقدند: «الجعفی» مصحّف «الخثعمی» است و او با «جماعة بن عبد الرحمان بن الصائغ» که شیخ طوسی او را از اصحاب امام صادق علیه السلام شمرده،^۲ متحد است؛ این راوی با نام «جماعة الصائغ» در میان اصحاب امام صادق علیه السلام آورده شده و از سوی دیگر «سعد» نیز به «عبد الرحمان» تصحیف شده است؛^۳ در تأیید سخن محقق شوشتری باید افزود: یک روایت نیز در الکافی^۴ از «جماعة بن سعد الخثعمی» گزارش شده است.

نمونه دوم: نجاشی «الحسن بن راشد الطفاوی» را ضعیف می‌داند و ابن غضائری «الحسن بن أسد الطفاوی» را تضعیف کرده است؛ علامه حلی «حسن

۱. ر.ک: رجال ابن غضائری، ص ۴۶، ش ۲۳.

۲. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۷۸، ش ۲۱۲۶.

۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۲، ص ۷۱۱، ش ۱۵۷۷.

۴. ر.ک: الکافی، ج ۱ ص ۲۶۱ ح ۳.

بن اسد» در رجال ابن غضائری را مصحّف «بن راشد» دانسته است؛ مرحوم شوشتری این دونفر را یکی دانسته و اختلاف میان «ابن راشد» و «ابن اسد» را از سوی نساخ می‌داند؛ زیرا این نوع از تصحیف به خاطر تشابه در رسم الخط دو واژه در نسخه‌های بسیاری یافت می‌شود؛^۱ گزارش نشدن «حسن بن اسد» در هیچ یک از منابع حدیثی و توجه به اضبط بودن رجال نجاشی^۲ و نیز درج نام «حسن بن راشد» در نسخه موجود از رجال نجاشی که به وسیله آیت‌الله شبیری زنجانی با چهارده نسخه مقابله و تصحیح شده،^۳ می‌تواند مؤید ایشان باشد.

نمونه سوم: محقق شوشتری در شرح حال نجاشی، صاحب کتاب الرجال، نام «احمد بن العباس» را اشتباه می‌داند و منشأ آن را نامی که نجاشی در باب احمد، در شرح حال خودش (احمد بن علی بن احمد بن العباس) در حالی که نسب را به «معد بن عدنان» منسوب نموده، ذیل آن «احمد بن العباس النجاشی» - معرفی می‌کند، می‌داند؛ به نظر ایشان این تحریف در نسخه رجال نجاشی رخ داده است؛ زیرا آوردن دو نام مغایر در شرح حال یک نفر معنا ندارد؛ بنابراین «بن» در نام «احمد بن العباس» توسط نسخه‌نویسان تصحیف شده و آن را به جای «ابو» نوشته‌اند؛ در نتیجه سبب ایجاد دو نام برای نجاشی شده است؛ نسخه علامه حلی و ابن داود از رجال نجاشی نیز به ذکر نام اول او اکتفا کرده‌اند؛ از این رو، نسخه‌های موجود صحیح نیستند؛^۴ مشهور رجالیان بر این باورند: نام نجاشی «احمد» و نام پدرش «علی» است؛ زیرا نجاشی در چند مورد به نام پدرش با عنوان «علی» تصریح کرده^۵ و از عباس یاد نکرده است؛ ظاهراً منشأ اشتباه، نسخه‌هایی از رجال نجاشی بوده که توسط کاتبان یا حاشیه‌نویسان بعدها به متن افزوده شده است؛ البته احتمالات دیگری نیز در این باره مطرح شده است.^۶

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۲۳۴، ش ۱۸۸۸.

۲. ر.ک: رجال السید البحر العلوم، ج ۲، ص ۴۶-۵۰.

۳. ر.ک: رجال النجاشی، ص ۳۸، ش ۷۶.

۴. محقق شوشتری معتقد است تنها نسخه علامه و ابن داود از رجال نجاشی نسخه صحیح است و نسخه‌هایی که پس از آن باقی مانده صحیح نیستند و طریق به آنها نیز صحیح نیست.

۵. نجاشی در شرح حال «عثمان بن عیسی» (رجال النجاشی، ص ۳۰۰، ش ۸۱۷) و «محمد بن ابی القاسم ماجیلویه» (همان، ص ۳۵۳، ش ۹۴۷) و «محمد بن علی بن بابویه قمی» (همان، ص ۳۹۲، ش ۱۰۴۹) نام پدرش را «علی بن احمد» یاد کرده است.

۶. ر.ک: باز شناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۲۱-۲۶.

محقق شوشتری در موارد بسیاری^۱ علاوه بر تشخیص تصحیف موجود در نام راویان، به خطای نسخه نویسان در ایجاد این مشکل اشاره کرده است.

۲. خطای نوشتاری مؤلف

علت اصلی برخی تصحیف‌ها خطا در قلم نویسنده است؛ نگارنده کتاب در مواردی، بی‌آنکه متوجه خطای نوشتاری خود باشد، نام، کنیه یا لقب راوی را اشتباه ثبت کرده است؛ محقق شوشتری به معرفی این دسته تصحیفات راه یافته در سند و اسامی راویان پرداخته و به اشتباه نوشتاری نویسنده در به وجود آمدن تصحیف اشاره می‌کند؛ در ادامه به چند نمونه از این موارد اشاره می‌شود:

نمونه نخست: شیخ طوسی «حسن بن جهم بن بکیر بن اعین» را در میان اصحاب امام کاظم علیه السلام با عنوان «حسن» آورده^۲ و بین اصحاب امام رضا علیه السلام «حسین» گزارش کرده است؛^۳ محقق شوشتری معتقد است شیخ طوسی نام «حسین» را به اشتباه درج کرده؛ با توجه به تشابه این دو عنوان، امر بر علامه و ابن داود^۴ نیز مشتبه شده است؛^۵ برخی رجالیان نیز نام حسین را در نسخه رجال شیخ طوسی مصحّف حسن می‌دانند؛^۶ افزون بر آن، فقط در کتاب *الکافی* نام این راوی ۳۵ مرتبه با عنوان «حسن» آمده است.

نمونه دوم: محقق شوشتری در نقد کلام مرحوم مامقانی^۷ در شرح حال «حسین بن محمد بن فضل» باور دارد نجاشی در ذکر جداگانه «الحسن بن محمد» و «الحسین بن محمد» و ارائه شرح حال متفاوت برای هر یک، غفلت کرده است؛

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۴۹۱، ش ۴۰۳، ج ۲، ص ۴۷۹، ش ۱۲۹۵، ج ۲، ص ۷۱۱، ش ۱۵۷۷، ج ۲، ص ۳۵۴، ش ۱۱۶۱، ج ۳، ص ۲۰۴، ش ۱۱۸۵، ج ۳، ص ۴۷۳، ش ۲۱۸۳، ص ۵۲۹، ش ۲۲۵۷ و....

۲. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۳۳۴، ش ۴۹۷۹.

۳. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۳۵۵، ش ۵۲۶۸.

۴. ر.ک: خلاصة الاقوال، ص ۴۹، ش ۱، رجال ابن داود، ص ۱۲۲، ش ۴۹۹.

۵. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۴۳۰، ش ۲۱۲۸.

۶. ر.ک: تنقیح المقال، ج ۲۱، ص ۳۷۷، ش ۸۶۲، بهجة الأمال، ج ۳، ص ۲۵۷، معجم رجال الحديث، ج ۶، ص ۲۲۸، ش ۳۳۴۴.

۷. مامقانی بر این گمان است که با توجه به عنوان جداگانه و یادکرد متفاوت نجاشی، هر یک از عنوان‌های «حسن بن محمد بن الفضل» و «حسین بن محمد بن الفضل» بیانگر تعدد این دو راوی است؛ تنقیح المقال، ج ۲۳، ص ۲۴-۲۶، ش ۱۰۴۶.

قرارگرفتن هجده راوی دیگر بین این دو عنوان باعث شده که نجاشی بین عنوان مصغّر و مکبر خلط کند؛ شاهد این ادعا عملکرد علامه حلی است که با در اختیار داشتن نسخه صحیح رجال نجاشی، مطالب هر دو عنوان را ذیل نام «الحسن بن محمد بن الفضل» آورده است؛ این احتمال خطا و اضطراب با دوبار توثیق «حسین بن محمد» در شرح حال او تقویت می‌شود؛ افزون بر آن، بر فرض تعدد، درج کنیه «ابومحمد» برای «حسین بن محمد» خطای دیگر است؛ چراکه این کنیه با نام حسن سازگار است؛^۱ از سوی دیگر، شیخ صدوق در کتاب‌های عیون و التوحید تصریح کرده که کتاب مجالس الرضا ع نگاشته «حسن بن محمد بن فضل» است نه «حسین بن محمد».^۲

احتمال نخست: بین نام حسن و حسین تصحیف رخ داده است؛ زیرا تشابه حروف و رسم‌الخط این دو سبب تصحیف شده و موارد متعددی از این‌گونه خطا در سند روایات وجود دارد؛ همچنین اشتباه مؤلف نیز می‌تواند علت عمده این تصحیف باشد؛ به همین سبب علامه حلی شرح حال هر دو نفر را از رجال نجاشی ذیل عنوان یکی از آن‌ها گزارش می‌کند؛ ابن داود نیز تنها به ذکر نام «الحسن» بسنده کرده است.

احتمال دوم: «حسن بن محمد» و «حسین بن محمد»، دو راوی متفاوت هستند؛ توجه به دقت نجاشی نسبت به سایر منابع رجالی؛ همچنین نسخه‌های موجود از رجال نجاشی که با چهارده نسخه مقابله شده؛ احتمال تصحیف را ضعیف می‌کند؛ همچنین تفاوت در شرح حال هریک از آن‌ها می‌تواند نشان از تعدد آنان باشد؛ پس عملکرد علامه و ابن داود در تجمیع این دو عنوان نمی‌تواند، دلیل بر اتحاد آن‌ها باشد؛ زیرا در موارد دیگری نیز با توجه به تعدد عنوان، در رجال نجاشی، متعرض آنان نشده‌اند؛ افرادی همچون «حسین بن بسطام»، «حسین بن سیف بن عمیره» و «مسعدة بن اليسع». مرحوم شوشتری در موارد دیگر^۳ نیز به تأثیر خطای نویسنده در ایجاد تصحیف اشاره کرده است.

۳. آمیختگی حاشیه در متن

در گذشته برخی نویسندگان یا دیگران برای توضیح یا بیان برداشت خود از سند یا متن

۱. همان‌گونه که مرحوم شوشتری در مقدمه کتاب قاموس الرجال یادآور شده، قدما نام‌های حسن (مکبر) را با کنیه ابومحمد کنیه‌گذاری می‌کردند و این نشان از صحت نام «الحسن (مکبر) بن محمد بن الفضل» است.

۲. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۵۲۶-۵۲۷، ش ۲۲۵۱.

۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۳۲۴، ش ۱۱۰۸، ص ۴۷۳، ش ۲۱۸۳، ج ۳، ص ۱۸۴، ش ۱۸۳۴، ج ۳، ص ۴۵۱، ش ۲۱۷۵.

حدیث، در متن کتاب یا حاشیه آن، مطالبی درج می‌کردند؛ باگذشت زمان، این عبارات، جزئی از متن یا سند تلقی شده، به متن اصلی منتقل می‌گردید و زمینه تصحیف را فراهم می‌ساخت؛ علامه شوشتری در مواردی تصحیف برخی اسناد و متون را معلول خلط حاشیه با متن می‌داند که به چند نمونه اشاره می‌شود:

نمونه نخست: ذیل نام «اسماعیل بن عبد الرحمان بن حقیبة» از رجال کشی، عبارت «و قیل: جفینة»^۱ گزارش شده است؛ محقق شوشتری معتقدند ظاهراً کلمه «جفینة» حاشیه‌ای است که با متن خلط شده است؛ زیرا در رجال شیخ فقط کلمه «حقیبة» آمده است^۲ و اگر در رجال کشی عبارت «جفینة» ذکر شده بود، شیخ طوسی به این اختلاف اشاره می‌کرد؛^۳ به نظر می‌رسد عنوان صحیح «اسماعیل بن عبد الرحمن حقیبة» است و نسخه بدل آن^۴ از سوی نسخه‌نویسان در متن جای گرفته است؛ در واقع «حقیبه» لقب اسماعیل است؛ زیرا در گزارش کلینی^۵ و منابع رجال^۶ از وی با نام «اسماعیل حقیبه» یاد شده است.

نمونه دوم: محقق شوشتری ذیل نام «بکر بن محمد بن جناح» پس از نقل نسخه‌های مختلف کشی،^۷ یادآور می‌شود که آنچه به کشی نسبت داده‌اند مربوط به نسخه قهپایی است و در اصل رجال کشی نبوده و حاشیه‌ای بوده که

۱. ر.ک: اختیار معرفة الرجال، ص ۳۳۴، ش ۶۳۷.
 ۲. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۶۰، ش ۱۸۰۲.
 ۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۲، ص ۸۰، ش ۸۴۳.
 ۴. «قیل جفینة» یا «بن حقیبه».

۵. ر.ک: الکافی، ج ۶، ص ۱۹۷، ح ۱۵ «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ السَّرَّاجِ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام لِاسْمَاعِيلَ حَقِيبَةَ وَ الْحَارِثِ النَّضْرِيِّ اِظْلُبُوا لِي جَارِيَةً مِنْ هَذَا الَّذِي يُسَمُّونَهُ كَذَبَانُوجَةَ تَكُونُ مَعِ أُمِّ قَرَوَةَ فَدَلُّونَا عَلَى جَارِيَةٍ لِرَجُلٍ مِنَ السَّرَّاجِينَ قَدْ وَلَدَتْ لَهُ ابْنًا وَ مَاتَ وَ لَدَهَا فَأَحْبَرُوهُ بِحَبْرَهَا فَأَمَرَهُمْ فَأَشْرَوْهَا وَ كَانَ اسْمُهَا رِسَالَةَ فَغَيَّرَ اسْمَهَا وَ سَمَّاها سَلْمَى وَ رَوَّجَهَا سَالِمًا مَوْلَاةً وَ هِيَ أُمُّ الْحُسَيْنِ بْنِ سَالِمٍ».

۶. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۶۰، ش ۱۸۰۲ و ص ۱۶۱، ش ۱۸۱۳، اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۳۴، ش ۶۳۷، خلاصة الاقوال، ص ۱۰، ص ۲۰، رجال البرقی، ص ۵۷، ش ۱۸۶، مجمع الرجال، ج ۱، ص ۲۱۰.

۷. ر.ک: اختیار معرفة الرجال، ص ۴۶۷، ش ۱۱۸۹. در طبع موجود عبارت بدون تصحیف نقل شده است.

با متن اصلی خلط شده است.^۱

نمونه سوم: مرحوم شوشتری در نقد نظر مامقانی^۲ درباره «ابراهیم بن الولید بن بشر» معتقدند مامقانی اشتباه کرده؛ زیرا نجاشی او را با عنوان «ابراهیم بن بشر» آورده است؛ منشأ تصحیف، حاشیه ذیل عنوان راوی قبل از «ابراهیم بن بشر» یعنی «ابراهیم بن رجاء» است؛ زمانی که نجاشی طریق خود را به کتاب ابن رجاء معرفی می‌کند، شارح و یا مستنسخ عبارت «ابن الولید» را در زیر نام «محمد بن الحسن»^۳ درج کرده است؛ این عنوان بعداً سبب اشتباه شده و آن را جزء نام «ابراهیم بن بشر» تلقی کرده و نام او به «ابراهیم بن الولید بن بشر» تصحیف شده است؛^۴ البته تصحیف دیگری در نام این راوی وجود دارد و آن تصحیف بشر به بشیر است؛^۵ اما در نسخه مقابله شده رجال نجاشی همان بشر آمده است.

مرحوم شوشتری در موارد دیگر^۶ نیز از این شیوه، در تبیین چرایی تصحیف در اسناد و نام راویان بهره برده است.

۴. تشابه حروف در رسم الخط

یکی از دلایل وقوع تصحیف در سند و متون حدیثی، تشابه حروف دو اسم و یا دو کلمه از نظر رسم الخط است؛ برخی کلمات از نظر حروف، شکل و هیئت، هم‌گونی بسیاری با یکدیگر دارند و در برخی حروف مانند «ج، ح، خ»، «س، ش» و یا «ع، غ» تنها وجه تمایز آن‌ها، نقطه است؛ هم‌چنین تصحیف می‌تواند به خاطر دندان‌گذاری و شباهت ظاهری برخی الفاظ به یکدیگر صورت گیرد؛ مانند «عبدالله بن سنان» و «عبدالله بن مسکان»، قیس و عیسی یا سبعین و تسعین.

علامه شوشتری در کتاب خود به تصحیفاتی که معلول این شباهت بوده‌اند، اشاره کرده که در ادامه به چند نمونه از استنادهای ایشان اشاره می‌شود:

۱. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۲، ص ۳۷۵، ش ۱۱۸۹.

۲. ر.ک: تنقیح المقال، ج ۳، ص ۳۱۸، ش ۱۵۹؛ مامقانی نام «ابراهیم بن بشر» در نقل منهج المقال (ج ۱، ص ۲۶۹، ش ۶۱) از نجاشی را اشتباه دانسته و صحیح در نسخه رجال نجاشی را «ابراهیم بن الولید بن بشیر» می‌داند.

۳. استاد شیخ صدوق.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۶۵، ش ۶۹.

۵. ر.ک: مجمع الرجال، ج ۱، ص ۱.

۶. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۶۵۳، ش ۵۹۰، ج ۳، ص ۴۰۲، ش ۲۰۹۰.

نمونه اول: علامه شوشتري در قاموس الرجال در شرح حال «ابراهيم بن ابي البلاد» در نقد كلام علامه حلي كه كنيه وي را «ابوالحسن» دانسته،^۱ براي باور است، «ابوالحسن» تصحيف شده «ابويحيى» است؛ چراكه نجاشي^۲ اين كنيه را براي «ابراهيم بن ابي البلاد» آورده است؛ وي در ادامه دليل براي تصحيف را نزديكي دو كنيه «ابوالحسن» و «ابويحيى» در نگارش دانسته است.^۳

نمونه دوم: در سند يكي از روايات الكافي چنين آمده است:

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَسَنِ
عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: ...^۴

مرحوم شوشتري معتقد است نام «إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَسَنِ» تصحيف شده «أَدِيمِ بْنِ الْحُرِّ» است؛ چراكه نام «ابراهيم بن الحسن» در هيچ يك از اسناد كتاب هاي حديثي يافت نمي شود؛ اما در سندهاي مشابه در منابع مختلف، نام «أَدِيمِ بْنِ الْحُرِّ» ديده مي شود؛ علت تصحيف، تشابه نوشتاري ميان «ابراهيم بن الحسن» و «أَدِيمِ بْنِ الْحُرِّ» است؛ احتمال دارد مسبب اين اشتباه «احمد بن محمد» باشد؛ چون شيخ طوسي در تهذيب الاحكام^۵ اين روايت را از «احمد بن محمد» همانند كليني گزارش کرده، اما همين متن را در گزارش ديگري كه از كتاب «موسى بن القاسم» نقل مي كند، به صورت صحيح «أَدِيمِ بْنِ الْحُرِّ»^۶ آورده است؛^۷ جستجو در سند روايات كتاب الكافي نشان دهنده درستي ادعای ایشان است؛ زيرا هيچ گاه ابن بكير از «ابراهيم بن الحسن» روايت نكرده؛ اما تعدادي روايت را از «أَدِيمِ بْنِ الْحُرِّ» نقل کرده است.^۸

نمونه سوم: كليني در دوسند از الكافي از يک راوی با عنوان «حسين بن

۱. ر.ک: خلاصة الاقوال، ص ۴، ش ۴.

۲. ر.ک: رجال النجاشي، ص ۲۲، ش ۳۲.

۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۴۱، ش ۴۰.

۴. الكافي، ج ۴، ص ۳۷۲، ح ۳.

۵. ر.ک: تهذيب الأحكام، ج ۵، ص ۳۳۰، ح ۱۱۳۳.

۶. ر.ک: همان، ح ۱۱۳۲.

۷. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۷۱، ش ۸۱.

۸. ر.ک: نوادر الاشعري، ص ۱۰۸ ح ۲۶۸، الكافي، ج ۵، ص ۴۲۶، ح ۱، تهذيب الاحكام، ج ۷، ص

۱۲۷۱، الاستبصار، ج ۳، ص ۱۸۵، ح ۶۷۴.

امین»^۱ و «حسین بن ایمن»^۲ یاد می‌کند؛ محقق شوشتری در نقد کلام مامقانی^۳ بر این گمان است که ظاهراً نام اصلی راوی «حسین بن ابتر کوفی» یا «حسین بن اثیر کوفی» است و عناوین دیگر مانند «ابن امیر»، «ابن امین» و یا «بن أبتر» تصحیف شده‌اند؛ علت این تصحیف تشابه حروف در رسم الخط است که منجر به اختلاف در نوشتن نام راوی شده است؛^۴ جستجو در سند روایات نشان می‌دهد خبر نخست کلینی، در کتاب المحاسن برقی «حسین بن انس» آمده^۵ و در ثواب الاعمال «حسین بن ابان» ثبت شده است؛^۶ به هر حال در مصادر رجال، گزارشی درباره این شخص وجود ندارد؛ اما با توجه به اتحاد راوی و مروی عنه می‌توان گفت: همه این اسامی بر یک شخص دلالت دارد؛ احتمال اتحاد این اسامی با «حسین بن أعین» برادر «مالک بن أعین» بعید نیست؛ هر چند این شخص نیز مجهول است؛ اما در سند روضه الکافی^۷ به این نام تصریح شده است و شیخ طوسی نیز او را از اصحاب امام صادق علیه السلام شمرده است.^۸

محقق شوشتری در موارد متعددی^۹ علت تصحیف راه یافته به سند روایات را شباهت رسم الخطی حروف و کلمات به یکدیگر معرفی کرده است.

سوم: راه برون رفت از تصحیف

پس از شناسایی تصحیفات و تبیین چرایی آن، ارائه راهکار برای برون رفت از

۱. الکافی، ج ۲ ص ۳۶۵ ح ۲.

۲. همان، ج ۴ ص ۴۳ ح ۷.

۳. مرحوم مامقانی معتقدند: «حسین بن ایمن» در مصادر رجال شخص مجهولی است و تنها در کتاب الکافی دو روایت مذکور توسط سعدان از ایشان گزارش شده است.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۴۲۳، ش ۲۱۱۹.

۵. ر.ک: المحاسن، ج ۱ ص ۹۹ ح ۶۹.

۶. ر.ک: ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۲۵۰.

۷. ر.ک: الکافی، ج ۸، ص ۲۳۰، ح ۲۹۸.

۸. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۸۴، ش ۲۲۴۴.

۹. بنگرید به: قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۷۲، ش ۸۶، ص ۴۰۸، ش ۳۰۷، ص ۶۱۴، ش ۵۵۱، ص ۶۵۱،

ش ۵۸۸، ج ۲، ص ۱۹۴، ش ۹۸۰، ج ۲، ص ۳۲۶، ش ۱۱۱۱، ج ۲، ص ۵۵۱، ش ۱۳۴۸، ص ۷۵۴، ص

۱۹۳، ش ۹۸۰، ص ۲۷۵، ش ۱۰۷۲، ص ۳۵۴، ش ۱۱۵۹، ص ۵۵۱، ش ۱۳۴۸، ص ۶۱۰، ش ۱۴۲۵، ج

۳، ص ۴۳۰، ش ۲۱۱۸، ص ۴۵۰، ش ۲۱۵۷، ص ۸۶، ش ۲۱۹۹، ج ۵، ص ۱۷۳، ش ۳۲۵۳، ج ۶، ص ۲۶۱،

ش ۴۲۱۳، ج ۷، ص ۳۹۸، ش ۵۰۷۴، ج ۸، ص ۹۹، ش ۵۴۸۱، ص ۳۳۷، ش ۵۸۳۰، ص ۴۷۷، ش

۶۰۰۴، ص ۵۴۴، ش ۶۰۸۴، ج ۹، ص ۲۸۴، ش ۶۷۵۵، ج ۱۱، ص ۵۰۱، ش ۸۴۵.

این مشکل ضروری است؛ در این بخش تلاش شده است به راه‌های برون‌رفت از این آسیب حدیثی از منظر علامه شوشتری اشاره شود؛ رویکرد محقق شوشتری بیشتر ناظر به کشف تصحیفات راه‌یافته در نام راویان و تبیین چرایی آن در منبع رجالی بوده و کمتر به سند روایات توجه کرده است؛ این‌رو راهکارهای کمتری برای حل این آسیب، پیشنهاد می‌کند؛ تتبع و بررسی کتاب قاموس الرجال نشان می‌دهد نویسنده، تنها یک راهکار پیشنهاد کرده است.

توجه به رابطه‌های روایی قوی و پرتکرار

فراوانی روایت راوی از مواردی است که در برون‌رفت تصحیف راه‌گشا است؛ برای نمونه، اگر از تعداد صد روایات یک راوی، فقط پنج مورد با عنوان متفاوت (اما مشابه) و بقیه با یک عنوان خاص گزارش شده باشد، می‌تواند در کشف تصحیف و شناخت عنوان صحیح راوی راه‌گشا باشد؛ علامه شوشتری در قاموس الرجال یکی از راه‌های برون‌رفت از تصحیف را فراوانی روایت راوی یا مروی عنه می‌داند و این را به‌عنوان راهکار برون‌رفت از تصحیف در موارد نادر می‌شمرد؛ البته این فرض در صورتی است که راوی مصحّف در سند، نام رجالی نداشته باشد و یا به لحاظ طبقه‌شناسی هم‌خوانی ممکن نباشد که در این صورت، پژوهشگر از رخداد تصحیف در آن مطلع می‌گردد.

نمونه نخست: محقق شوشتری در شرح حال «الحسن بن محبوب» با اشاره به وجود تصحیفات در رجال کثّی به این عبارت اشاره می‌کند:

قَالَ نَضْرُبُ الصَّبَاحِ، أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى لَا يَزُوِي عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ، مِنْ أَجْلِ أَنَّ أَصْحَابَنَا يَتَّهَمُونَ ابْنَ مَحْبُوبٍ فِي رِوَايَتِهِ عَنِ أَبِي حَمَزَةَ، ثُمَّ تَابَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ فَرَجَعَ قَبْلَ مَا مَاتَ، وَكَانَ يَزُوِي عَمَّنْ كَانَ أَضْعَرَسْنَا مِنْهُ، وَ أَحْمَدُ لَمْ يَزُرْهُ وَ...

ایشان بر این‌گمان است که با توجه به فراوانی روایات «حسن بن محبوب» از «ابو حمزة الثمالی» «ابن ابی حمزه» در نسخه قهپایی، مصحّف «ابی حمزه» است؛^۲ شاید، علت روایت نکردن «احمد بن محمد بن عیسی اشعری» از «حسن بن محبوب»، به جهت ناهمسانی و بُعد طبقه در نقل روایت «ابن محبوب» از «ابو حمزه

۱. اختیار معرفة الرجال، ص ۵۱۲، ش ۹۸۹.

۲. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۴۹، ش ۲۰۱۳.

ثمالی» بوده و این امر مانع نقل روایت وی از ابن محبوب شده است؛ از آنجا که ابو حمزه ثمالی در سال ۱۵۰ ق وفات نموده^۱ و ابن محبوب در همین سال یا اندکی قبل از آن به دنیا آمده^۲ و در سن ۷۵ سالگی یعنی سال ۲۲۴ ق از دنیا رفته است؛^۳ از این رو از نگاه طبقه‌شناسی ابن محبوب نمی‌تواند از «ابو حمزه ثمالی» بدون واسطه حدیث کند؛ محقق شوشتری بر اساس این محاسبه طبقاتی معتقد است عبارت «عن خمس و سبعین» در رجال کشی مصحّف «عن خمس و تسعین» است و جابه‌جایی «تسعین» به «سبعین» فراوان رخ می‌دهد؛^۴ بنابراین، ابن محبوب که حدوداً در سال وفات ابو حمزه ثمالی به دنیا آمده شایستگی نقل روایت، بی‌واسطه از او را ندارد.^۵

نمونه دوم: محقق شوشتری درباره «عبد الرحمان بن ابی حماد» معتقدند: از آنجا که در کتاب فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی به جای «بن ابی حماد» عنوان «عبد الرحمان بن حماد» آمده، تصحیف رخ داده است؛^۶ ظاهراً نقل شیخ و نجاشی صحیح است، زیرا در سند روایات متعددی نام «ابن حماد» آمده است. علامه شوشتری در موارد دیگری^۷ نیز از این راهکار برای برون‌رفت از تصحیف اشاره کرده است.

نتیجه‌گیری

علامه شوشتری یکی از رجالیان معاصر است که در کتاب «قاموس الرجال» به شناسایی و برون‌رفت تصحیفات در سند روایات پرداخته است؛ ایشان در لابلای کتاب انتقادی «قاموس الرجال» با دقت و اهتمام ویژه به تصحیح آسیب‌های وارده بر سند های روایات اشاره کرده و بر این باور است که در نوشتار نام، القاب و کنیه بسیاری از روایان تغییراتی رخ داده است؛ این نگاه‌شسته بر آن است تا افزون بر شناسایی این تغییرات به چرایی و راهکار برون‌رفت آن اشاره کند؛ از این رو، در سه محور مورد،

۱. ر.ک: رجال الطوسی، ص ۱۷۴، ش ۲۰۴۷؛ رجال النجاشی، ص ۱۱۵، ش ۲۹۶.

۲. ر.ک: اختیار معرفة الرجال، ص ۵۸۴، ش ۱۰۹۴؛ رجال ابن داود، ص ۷۷، ش ۴۵۴.

۳. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۵۰، ش ۲۰۱۳.

۴. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۳، ص ۳۵۰، ش ۲۰۱۳.

۵. احتمال‌های دیگری در این باره وجود دارد؛ برای مطالعه بیشتر ن.ک: «توثیق مشایخ احمد بن محمد بن عیسی اشعری در ترازوی نقد»، شماره ۷۱، فصلنامه علوم حدیث.

۶. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۶، ص ۸۰، ش ۳۹۸۱.

۷. ر.ک: قاموس الرجال، ج ۱ ص ۲۵۸، ش ۱۶۷، ج ۳، ص ۴۶۸، ش ۲۱۷۴.

عملکرد علامه شوشتری، توجه و ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است؛ ۱. علامه شوشتری از روش‌هایی مانند ناآشنا بودن نام راوی، طبقه‌شناسی، هم‌خوانی نداشتن اسم و کنیه راوی، مراجعه به نسخه‌های اصیل و ناسازگاری ادبی به شناسایی تصحیفات سندی پرداخته‌اند. ۲. محقق شوشتری، افزون بر کشف تصحیفات، اشتباه نسخه‌نگاران، خطای مؤلف، آمیختگی حاشیه با متن و تشابه رسم‌الخطی حروف را به‌عنوان چهار علت عمده برای ایجاد تصحیف برشمرده است؛ ۳. ایشان همچنین فراوانی روایت راوی و مروی عنه را به‌عنوان یکی از راه‌های برطرف نمودن این آسیب مورد توجه قرار داده است.

کتاب نامه

۱. الاخبار الدخيلة، محمد تقى شوشترى، تصحيح و مقابله، على اكير غفارى، قم: كتابخانه صدوق بازار سراى اردبيهشت، اول، ۱۳۶۵ ش.
۲. اختيار معرفة الرجال (رجال الكشي)، محمد بن حسن طوسى، تحقيق: محمد تقى فاضل ميبدى و موسويان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، اول، ۱۳۸۲ ش.
۳. اسانيد كتاب الكافى، حسين بروجردى طباطبايى، تخريج و استدراك: محمود درياب نجفى، قم: مؤسسة آيت الله العظمى بروجردى، اول، ۱۳۸۵ ش.
۴. أسد الغابة فى معرفة الصحابه، ابن الأثير، بيروت، دار الكتب العربى، بى تا.
۵. اصول الحديث و احكامه فى علم الدراية، جعفر سبحانى، قم: مؤسسة الإمام الصادق (عليه السلام)، ۱۴۱۹ ق.
۶. اصول الحديث، عبد الهادى فضلى، بى جا: مؤسسة أم القرى للتحقيق و النشر، دوم، ۱۴۱۶ ق.
۷. الأعلام، خير الدين الزركلى، بيروت: دار العلم للملايين، پنجم، ۱۹۸۰ م.
۸. بازشناسى منابع اصلى رجالى شيعه، محمد كاظم رحمان ستايش و جديدى نژاد، قم: دار الحديث، اول، ۱۳۸۴ ش.
۹. بهجة الآمال فى شرح زبدة المقال، ملا على عليارى، تصحيح: هدايت الله مسترحمى، تهران: بى نا، بى تا.
۱۰. التاريخ الكبير، بخارى، ديار بكر: مكتبة الإسلامية، بى تا.
۱۱. تاريخ بغداد، أحمد بن على خطيب بغدادى، دراسة و تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، بيروت: دار الكتب العلمية، اول، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۷ م.
۱۲. تجريد اسانيد الكافى، حسين طباطبايى، مستنسخ: حاج مهدي صادقى، قم: بى نا، اول، بى تا.
۱۳. تدريب الراوى فى شرح تقريب النواوى، جلال الدين سيوطى، تحقيق: ابو قتيبه نظر محمد فارابى، بيروت: دار الكلم الطيب، ۱۴۱۷ ق.
۱۴. تنقيح المقال، عبد الله مامقانى، تحقيق: محى الدين مامقانى، قم: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام)، ۱۴۲۶ ق.
۱۵. تهذيب الأحكام، محمد بن حسن طوسى، تهران: دار الكتب الاسلاميه، چهارم، ۱۳۶۵ ش.
۱۶. تهذيب الكمال فى اسماء الرجال، يوسف مزى، تحقيق: بشار عواد معروف، بى جا:

- مؤسسة الرسالة، چهارم، ۱۴۰۶ ق.
۱۷. جامع الرواة، محمد علی اردبیلی، تصحیح: ابو الحسن شعرانی، قم: مكتبة آیت الله مرعشی، ۱۴۰۳ ق.
۱۸. الجامع فی الرجال، موسی زنجانی، قم: چاپخانه پیروز، ۱۳۹۴ ق.
۱۹. الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، یوسف بن احمد بن ابراهیم بحرانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۵ ق.
۲۰. الخصال، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، قم: نشر اسلامی، دوم، ۱۴۰۳ ق.
۲۱. درایة الحدیث، بازیژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین، شادی نفیسی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۶ ش.
۲۲. رجال البرقی، أحمد بن محمد بن خالد برقی، تحقیق: محمدجواد قیومی، قم: نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.
۲۳. رجال السید بحر العلوم، سید مهدی بحر العلوم، تحقیق: محمد صادق بحر العلوم، نجف اشرف: مطبعة الآداب، ۱۳۸۵ ق.
۲۴. رجال الطوسی، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: محمدجواد قیومی، قم: نشر اسلامی، ۱۴۲۰ ق.
۲۵. رجال النجاشی، ابو العباس احمد بن علی نجاشی، تحقیق: موسی زنجانی، قم: نشر اسلامی، ششم، ۱۴۱۸ ق.
۲۶. الرسائل الرجالية، محمد بن محمد ابراهیم کلباسی، تحقیق: محمد حسین درایتی، دار الحدیث، ۱۳۸۰ ق.
۲۷. الرعاية فی علم الدراية و البدایة فی علم الدراية، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، تحقیق: مرکز ابحاث و دراسات اسلامی قم، ۱۳۸۱ ش.
۲۸. السنن الكبرى، النسائی، تحقیق: عبد الغفار سلیمان البنداری و سید کسروی حسن، بیروت: دار الکتب العلمية، ۱۴۱۱ ق - ۱۹۹۱ م.
۲۹. ضعفاء العقیلى، عقیلى، تحقیق: عبدالمعطى امین قلجعى، بیروت: دارالکتب العلمية، دوم، ۱۴۱۸ ق.
۳۰. الطبقات الكبرى، محمد بن سعد، بیروت: دار صادر، ۱۳۸۸.
۳۱. علل الحدیث، محمد باقر بهبودی، تهران: انتشارات سنا، ۱۳۷۸ ش.
۳۲. علوم الحدیث و مصطلحه، صبحی صالح، بیروت: دار العلم للملایین، هجدهم، ۱۹۹۱ م.

٣٣. الفهرست، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: محمد صادق بحر العلوم، نجف: مكتبة المرتضوية، بی تا.
٣٤. قاموس الرجال، محمد تقی تستری، قم: نشر اسلامی، ١٤٢٢ ق.
٣٥. مقباس الهدایة فی علم الدراییة، عبد الله مامقانی، تحقیق: محمد رضا مامقانی، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤١١ ق.
٣٦. الكافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دار الکتب الاسلامیة، چهارم، ١٣٦٥ ش.
٣٧. لسان العرب، ابن منظور (جمال الدین)، قم: نشر أدب الحوزة، ١٤٠٥ ق.
٣٨. مجمع الرجال، مولی عناية الله قهپائی، تصحیح و تعليق: سيد ضياء الدين معروف به علامه اصفهانی، قم: مؤسسة اسماعیلیان، دوم، ١٣٦٤ ش.
٣٩. مستدرکات علم رجال الحديث، علی نمازی شاهرودی، تهران، شفق، ١٤١٢ ق.
٤٠. مسند، أحمد بن حنبل، با حاشیه منتخب كنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، بی جا: دار صادر، بی تا.
٤١. معجم الأدباء، یاقوت الحموی، بیروت: دار الفکر، سوم، ١٤٠٠ ق.
٤٢. معجم رجال الحديث، سيد ابو القاسم خویی، قم: مدينة العلم، سوم، ١٤١٠ ق.
٤٣. من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه، قم: نشر اسلامی، سوم، ١٤١٣ ق.
٤٤. منتهی المقال، ابوعلی محمد بن اسماعیل حائری، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤١٦ ق.
٤٥. المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالیة، محمد رضا حسینی جلالی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ١٣٧٨ ش.
٤٦. منهج المقال، میرزا محمد بن علی استرآبادی، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤٢٢ ق.
٤٧. الموسوعة الرجالیة، سيد حسين طباطبائی بروجردی، مشهد: آستان قدس رضوی عليه السلام، ١٤١٣ ق.
٤٨. میزان الاعتدال، ذهبی، تحقیق: علی محمد نجار، بیروت: دار المعرفه، ١٣٨٢ ق.
٤٩. نقد الرجال، مصطفی بن حسین حسینی تفرشی، تحقیق و نشر: مؤسسة آل البيت عليه السلام، لإحياء التراث، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤١٨ ق.
٥٠. نوادر الأشعری، احمد بن محمد بن عيسى أشعری، قم: مدرسه امام مهدی عليه السلام، ١٤٠٨ ق.
٥١. وسائل الشیعة، محمد بن حسن (شیخ حر عاملی)، تحقیق و نشر: مؤسسة آل

البيت للطباعة، قم، مؤسسة آل البيت للطباعة، ١٤٠٩ ق.
٥٢. وفيات الأعيان وانباء الزمان، ابن خلكان، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دار
الثقافة، بي تا.